دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۰۷/۲۳
پذیرش مقاله: ۱۳۹۶/۰۹/۲۸

مطالعه تطبیقی روش عیسی بهادری و جواد رستم شیرازی در طراحی فرش اصفهان با تأکید بر شگردهای نقش‌مایه‌سازی آنها

کاوه نویدی نژاد* حسن یزدان پناه**

چکیده

عیسی بهادری (۱۳۶۵-۱۲۸۴ ه.ش.) و جواد رستم شیرازی (۱۳۸۴-۱۲۹۸ ه.ش.)، نسل اول طراحان فرش هنرستان هنرهای زیبای اصفهان (تأسیس ۱۳۱۵ ه.ش.) هستند که هریک در این زمینه، روش طراحی انحصاری را دارند که در ۹ مرحله شامل تعیین ایده، قالب طرح، نحوه تکرار، تقسیم‌بندی طرح، فرم غالب، تعداد و نوع گردش‌ها، تعیین نقش‌مایه‌های اصلی و فرعی و ساخت‌وساز نهایی قابل تطبیق هستند؛ نقش‌مایه سازی در این بین به عنوان نحوه چگونگی ترسیم و جایگذاری نقوش اسلیمی، ختایی (گل‌های شاه‌عباسی، خوشه‌ها، گل‌های گرد)، پرندگان و حیوانات، نقشی کلیدی در تمایز سبک فردی این دو طراح دارد. در این مقاله سعی شده که روش طراحی این دو طراح به‌ویژه در حوزه نقش‌مایه سازی موردبررسی قرار گیرد و به این سؤال پاسخ داده شود که شگردهای نقش‌مایه سازی این دو هنرمند، چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند. مقاله حاضر به روش تطبیقی سامان‌یافته و اطلاعات آن از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و مصاحبه تهیه شده است. این مقاله در نوع خود اولین مقاله‌ای است که به جزئیات شگردهای نقش‌مایه سازی طراحان نسل اول هنرستان هنرهای زیبای اصفهان می‌پردازد و از این حیث ضروری می‌نماید. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که چهار تکنیک تغییر ابعاد، ترکیب سازی، موضوعیت بخشی به اجزا و تکثیر اجزا در ایجاد نقش‌مایه‌های اصلی و فرعی در آثار این دو هنرمند قابل‌شناسایی است. شگرد نقش‌مایه سازی جواد رستم شیرازی مبتنی بر ساخت اسلیمی‌های پردندانه، خوشه‌های بزرگ، گل‌های گرد با گلبرگ‌های زیاد و استفاده مکرر از گل‌های برگ مو است. حال‌آنکه شگرد عیسی بهادری مبتنی بر طراحی حیوانات به صورت مجرد یا در ترکیب با نقوش اسلیمی و ختایی است و با بهره‌گیری از گونه‌های متنوع حیوانات، ترسیم نقاشانه آناتومی آنها از زوایای غیرمرسوم و بهره‌گیری از خطوط ملایم جهت ترسیم ظریف این نقوش در نقطه مقابل نقش‌مایه سازی نسبتاً خشن، درشت و اغراق‌آمیز جواد رستم شیرازی قرار می‌گیرد.

کلید واژه‌ها: هنرستان هنرهای زیبا اصفهان، سبک‌شناسی فرش اصفهان، نقش‌مایه سازی، عیسی بهادری، جواد رستم شیرازی

---

* مربی، مرکز آموزش عالی فرش راور، دانشگاه شهید باهنر، کرمان. (نویسنده مسئول). kaveh.n62@gmail.com
** مربی، دانشکده صنایع‌دستی، دانشگاه هنر اصفهان.

مقدمه

مفهوم «روش» در طراحی سنتی و از جمله در طراحی فرش، پیوند مشخصی با مفهوم «سبک فردی» طراح دارد. به عبارت دیگر با تأکید بر مراحلی که هریک از طراحان صاحب سبک طراحی فرش در ساماندهی طرح خود از ابتدا تا انتها دنبال کرده‌اند به شاخصه‌هایی می‌توان دست یافت که سبب تمایز سبک فردی این طراح با طراح دیگر می‌شود. این شاخصه‌ها شامل ساختار کلی طرح، نحوه ترکیب نقوش، تقسیم‌بندی زمینه و حاشیه و پراکندگی عناصر غیرثابت که معلول عواملی همچون سلیقه، نوع آموزش، روحیات هنرمند، مطالعات و آرمان‌های طراحان فرش است می‌شود. شناخت این اصول حاکم سبب شناسایی ایده حاکم بر نوآوری هر طراح می‌شود که با تأسی بر آنها می‌توان به تجزیه و تحلیل دقیقی از دلایل نوآوری و تمایز طراحان فرش نسبت به یکدیگر دست یافت. عیسی بهادری و جواد رستم شیرازی به عنوان دو چهره شاخص طراحی فرش اصفهان نیز هریک روش منحصربه‌فردی در طراحی فرش دارند که می‌توان با معرفی شاخصه‌های تحلیل، آنها را از حیث شباهت و تفاوت بررسی کرد. این دو هنرمند وابسته به فضای هنری هنرستان هنرهای زیبای اصفهان هستند؛ چنانچه عیسی بهادری مؤسس و مدرس این مدرسه و جواد رستم شیرازی اولین محصل آن است که بعد از طی دوره شش‌ساله به مقام هنرآموزی می‌رسد و پا به پای استاد خود در طراحی فرش حرکت می‌کند. مقاله پیش رو با طرح این سؤال که شیوه طراحی این دو طراح فرش به ویژه از حیث شگردهای آنها در نقش‌مایه سازی چگونه قابل تطبیق است؛ تلاش دارد تا ضمن معرفی نحوه ساماندهی اجزای فرش، به هدف معرفی دقیق‌تر شگرد نقش‌مایه سازی و تکنیک‌های حاکم بر آن دست یابد.

پیشینه تحقیق

مقاله «اهمیت موضوع در روش طراحی قالی عیسی بهادری» نوشته محمد مظفری زاده یزدی و سعید زاویه (۱۳۹۲) و همچنین مقاله «بررسی روش طراحی و مطالعه ویژگی‌های طراحی قالی جواد رستم شیرازی»، تألیف محمد مظفری زاده یزدی، کاوه نویدی نژاد و یاسر باقری (۱۳۹۳)، پژوهش‌هایی هستند که ارتباط مستقیم با موضوع این مقاله دارند، مقاله نخست با تکیه‌بر تشریح مفهوم «روش» در طراحی فرش تلاش دارد تا تأثیر «موضوع» را در شکل‌گیری روش طراحی عیسی بهادری تبیین کند. در همین راستا ویژگی‌های فرش‌های موضوع‌مند این هنرمند را بررسی کرده و مراحل نه‌گانه طراحی فرش از ایده تا ساخت‌وساز را معرفی می‌نماید؛ سپس با ارائه نمونه‌هایی از فرش‌های عیسی بهادری به این نتیجه می‌رسد که این هنرمند با دستمایه قرار دادن موضوعات ادبی، تاریخی، اساطیری و همچنین با برقراری ارتباط خارق‌العاده میان هنرهای تصویری از جمله نقاشی طبیعت‌گرا با فرش سعی دارد که از فرش به مثابه یک رسانه استفاده کند. بهره‌گیری از عمق نمایی، حرکت و چرخش، جهت‌دار کردن طراحی فرش، رعایت قرینگی، استفاده از نقوش و اسپیرال‌های ختایی و استفاده از نقوش انسانی و حیوانی و اسطوره‌ای در آثار او دیده می‌شود. مؤلفین تنها با ذکر این نکته که «بهادری از هم‌کناری چند عنصر بعضاً آشنا اقدام به نقش‌مایه سازی و ابداع اجزای یک نقش‌مایه جدید کرده» (مظفری زاده و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۶) در تلاش است تا به مرحله نقش‌مایه سازی در آثار این هنرمند توجه نشان بدهند. مقاله «بررسی روش طراحی و مطالعه ویژگی‌های طراحی قالی جواد رستم شیرازی» (۱۳۹۳) نیز با روندی مشابه مقاله قبلی، به ویژگی‌های کلی مکتب طراحی فرش اصفهان مانند شیوه خاص طراحی لچک، زمینه‌سازی، متداخل بودن گردش‌ها و قرارگیری عموماً منفرد گل اشاره‌کرده و عواملی چون فرم و ساختار کلی فرش، نحوه ترکیب نقوش با یکدیگر، تقسیم‌بندی زمینه و حاشیه و نهایتاً پراکندگی عناصر غیرثابت را از عوامل مؤثر در ایجاد سبک شخصی هر هنرمند می‌داند. این مقاله، فرش‌های جواد رستم شیرازی را به دو دسته الف: لچک و ترنج و ب: محرابی تقسیم می‌کند و سپس با ارائه نمونه‌هایی از هریک سعی دارد به شباهت‌ها و تفاوت‌های شیوه طراحی این هنرمند با عیسی بهادری نیز بپردازد. مجموعه بررسی‌ها نشان می‌دهد که رستم شیرازی با توجه به عناصر تشعیر در قاب‌بندی، سر حیوانات را به قسمت مرکزی ترنج سوق داده، از پرندگان در قاب‌بندی لچک‌ها استفاده نموده و با هم‌کناری پرندگان تلاش در ایجاد تمایز در سطوح داشته است. تعبیه بندهایی برای انباشتن نقوش جانوری یا نقوش سنتی، ترسیم سلسله‌وار و فشرده نقوش جانوری و تقارن سنتی و عمودی نیز در آثار او دیده می‌شود. مؤلفین به وضوح و به طور مشخص به شگردهای نقش‌مایه سازی این هنرمند نمی‌پردازند و در دو مورد به آن اشاراتی دارند؛ مانند عدم رعایت تناسبات در ترسیم نقوش جانوری یا اولویت بخشیدن به نقوش جانوری در مقایسه با نقوش اسلیمی و ختایی (همو، ۱۳۹۳: ۶۷). اما وجه تمایز مقاله پیش روی با پژوهش‌های پیشین این است که این مقاله بر مبحث نقش‌مایه سازی تأکید داشته و سعی کرده زوایای آن را در نمونه آثار دو طراح موردمطالعه بکاود و از این حیث از بیان کلی مقالات مذکور فاصله گرفته است.

روش تحقیق

روش این تحقیق از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش، تطبیقی است. گردآوری اطلاعات از یک‌سو متکی به منابع کتابخانه‌ای بوده و از سوی دیگر با استفاده از مصاحبه با استادان بازمانده از هنرستان هنرهای زیبا اصفهان به ویژه نزدیکان جواد رستم شیرازی سامان‌یافته است. پژوهش پیش رو با توجه به مسئله محور بودن آن بر فرضیه خاصی تأکید ندارد و با دسته‌بندی ویژگی‌های نقش‌مایه سازی و ردیابی آن‌ها در آثار عیسی بهادری و جواد رستم شیرازی در تلاش است تا وجوه افتراق و اشتراک آنها را بررسی و مشخص نماید.

این مقاله با خلاصه‌ای درباره هنرستان هنرهای زیبای اصفهان و معرفی عیسی بهادری و جواد رستم شیرازی آغاز می‌شود و بعد از معرفی مراحل نه‌گانه طراحی فرش به تطبیق شیوه طراحی این دو هنرمند پرداخته و نهایتاً با معرفی تکنیک‌های حاکم بر نقش‌مایه سازی سعی در تبیین آنها در آثار طراحی فرش این دو هنرمند برگزیده دارد.

آشنایی با هنرستان هنرهای زیبا

هنرستان هنرهای زیبای اصفهان، زیر نظر وزارت فرهنگ و پیشه حکومت پهلوی، در تاریخ دی‌ماه ۱۳۱۵ ه.ش. (ابوعطا، ۱۳۵۷: ۲۲) و به سرپرستی شخصی آلمانی به نام «ویلهم مایر» با سه رشته فلزکاری، نجاری و نقاشی آغاز شد. این مدرسه در ابتدا به عنوان زیرمجموعه‌ای از هنرستان دولتی (صنعتی) محسوب می‌شد؛ که بعد از سه سال و با اضافه شدن رشته‌های متعدد به مدیریت «عیسی بهادری» و پس از طی فراز و نشیب از هنرستان دولتی تفکیک شد و از آن پس هنرستان هنرهای زیبا نام گرفت. جواد رستم شیرازی، اولین هنرجوی ثبت نامی در هنرستان هنرهای زیبا است. مدیریت عیسی بهادری از یک‌سو به افزایش تعداد رشته‌های هنرستان متمرکز بود و از سوی دیگر به استفاده از هنرجویان ممتاز به عنوان هنرآموز تأکید داشت؛ به نحوی که جذب اولین گروه فارغ‌التحصیلان به عنوان مدرس هنرستان در سال ۱۳۳۲ ه.ش. اتفاق افتاد (یزدان‌پناه، ۱۳۸۵). هنرجویان اولیه هنرستان از جمله جواد افتکاری و رستم شیرازی برای آموزش در سیکل اول و دوم مینیاتور و تذهیب، امیر هوشنگ جزی‌زاده در آموزش نقاشی قالی و عباسعلی پورصفا در طبیعت‌سازی به کار گرفته شدند. (ابوعطا، ۱۳۵۷: ۷۶) هنرستان هنرهای زیبا اصفهان دو چهره شاخص در طراحی فرش دارد؛ یکی عیسی بهادری و دیگری رستم شیرازی که به طور مختصر معرفی می‌شوند.

آشنایی با عیسی بهادری

عیسی بهادری، نقاش طبیعت‌ساز، نگارگر، طراح فرش، طراح کاشی، معرق، منبت، خاتم و قلم‌زنی (دادخواه، ۱۳۸۶: ۶) در تاریخ ۲۳ دی‌ماه ۱۲۸۴ ه.ش. در روستای آقچه کهریز بخش بزچلو اراک به دنیا آمد (افتخاری، ۱۳۷۵: ۱۷). اصول نقاشی کلاسیک، طبیعت‌سازی و پرسپکتیو را در مدرسه صنایع مستظرفه (کمال‌الملک) و در محضر استادانی نظیر «اسماعیل آشتیانی»، «علی‌محمد حیدریان» و «حسین شیخ» آموخت. مینیاتور و نقشه قالی را از «حسین طاهرزاده بهزاد» (بنیانگذار مدرسه صنایع قدیمه در سال ۱۳۰۹ ه.ش.) فراگرفت. وی در سال‌های ۱۳۰۹ تا ۱۳۱۴ ه.ش. در طراحی کاخ مرمر با الهام از گنبد شیخ لطف‌الله شرکت کرد و سرانجام به علت اختلاف نظر با طاهرزاده بهزاد در سال ۱۳۱۵ ه.ش. عازم اصفهان شد تا دومین کانون تعلیم هنر بعد از مدرسه صنایع قدیمه را در اصفهان بنیان بگذارد (همان: ۱۷). بهادری بعد از سی سال ریاست بر هنرستان هنرهای زیبا در سال ۱۳۴۷ ه.ش. بازنشسته شد (دادخواه، ۱۳۸۳: ۶). مرمت کتیبه پایین گنبد مسجد امام از کارهای او است (سجادی نائینی، ۱۳۸۵: ۷۷). در سال ۱۳۲۰ ه.ش. در مسابقه طراحی بهترین نقشه قالی که بین استادان مشهور و به‌نام کشور برگزار شد رتبه اول را به دست آورد (افتخاری، ۱۳۷۵: ۲۱). بهادری در سال ۱۳۵۸ ه.ش. به فرانسه رفت و در سال ۱۳۶۵ ه.ش. در همان کشور درگذشت و در گورستان پرلاشز دفن شد (همو، ۱۳۸۱: ۹۳) فرش‌های بشریت، شکار چرخ، ستاره دریایی، تنازع بقا، تشعیر و پروانه‌ها (دادخواه، ۱۳۸۳: ۶) و نقشه فرش موسوم به روباه و خروس (سجادی نائینی، ۱۳۸۵: ۷۸) از جمله آثار او است (تصاویر ۱ تا ۳).

آشنایی با جواد رستم شیرازی

جواد رستم شیرازی، در سال ۱۲۹۸ ه.ش. و در محله چهارسوق اصفهان به دنیا آمد. سال ۱۳۱۵ ه.ش. وارد هنرستان هنرهای زیبا شد و از سال ۱۳۲۲ ه.ش. به عنوان هنرآموز در آنجا مشغول تدریس شد[1]. سال ۱۳۲۶ ش وارد دانشکده هنر دانشگاه تهران شد و زیر نظر علی‌محمد حیدریان، آفتاندالیان و حسن فروغی آموزش دید. یک سال بعد، جهت طراحی نقشه فرش به استخدام شرکت «رویال کارپت فاکتوری» در انگلیس در آمد. سپس در همان سال به ایران بازگشته و به استخدام وزارت فرهنگ و پیشه درآمد و رسماً معلم هنرستان هنرهای زیبا شد. سال ۱۳۴۳ ه.ش. به اتفاق حسین بهزاد در نمایشگاه ژاپن شرکت کرد و سال ۱۳۴۹ ه.ش. ترسیم «نقشه فرش شورای ملی ایران» در ابعاد ۱۱ متر در ۱۱ متر را آغاز

نمود؛ که دو سال به طول انجامید. وی در سال ۱۳۵۴ ه.ش. بازنشسته شد؛ سال ۱۳۷۶ ه.ش. نشان درجه یک هنری را از وزارت ارشاد دریافت نمود و نهایتاً در ششم خردادماه ۱۳۸۴ دار فانی را وداع گفت (یزدانپناه، ۱۳۸۵: ۴). رستم شیرازی علاوه بر طراحی فرش و نگارگری، در حوزه مرمت آثار تاریخی نیز فعال بوده است؛ چنانچه با ورود هیأت ایزمئو به ایران به همکاری با آنها دعوت شد و چند مورد از دیوارنگاره‌های چهلستون را مرمت نمود (وطن‌دوست و همکاران، ۱۳۹۲: ۷۳). همچنین طراحی قندیل‌های هتل عباسی نیز از جمله آثار او است (یزدان‌پناه، ۱۳۸۴). فرش مجلس شورای ملی، قالیچه با نقش طاووس، فرش‌ها با نقشه لچک و ترنج از جمله آثار طراحی این هنرمند است که اکثراً توسط فیض‌الله صفدرزاده حقیقی بافته‌شده‌اند[۲]. (تصاویر ۴ و ۵).

تصویر ۱. عیسی بهادری در جمع شش هنرجوی اولیه هنرستان هنرهای زیبای اصفهان. نفر سوم ایستاده از سمت راست جواد رستم شیرازی است. (تاکی، ۱۳۸۵: ۱۳)

تطبیق روش طراحی عیسی بهادری و جواد رستم شیرازی

«روش» در طراحی فرش، به روند آشکارسازی ایده توسط طراح گفته می‌شود که از انتخاب ایده و موضوع طراحی شروع‌شده و با ساخت‌وساز نهایی پایان می‌یابد. هرچند در آثار برخی طراحان ممکن است بعضی از مراحل تغییر کند، همه هنرمندان طراح قالی مراحل نه‌گانه طراحی را طی می‌کنند که عبارت‌اند از ۱- انتخاب ایده (موضوعی و غیر موضوعی) ۲- انتخاب قالب طرح (لچک و ترنج، افشان و ...) ۳- تعیین کادر و نحوه تکرار (تعیین اندازه، رج شمار و نوع تقارن) ۴- تقسیم‌بندی طرح ۵- تعیین فرم عناصر غالب ۶- تعیین تعداد و نوع گردش‌ها ۷- تعیین محل نقش‌مایه‌های اصلی (اسلیمی و ختایی) ۸- تعیین محل نقش‌مایه‌های فرعی (پرندگان و حیوانات) ۹- ساخت‌وساز (مظفری زاده و همکاران، ۱۳۹۳: ۵۴). بر همین مبنا می‌توان روش طراحی عیسی بهادری و جواد رستم شیرازی را مقایسه نمود که موارد آن در جدول ۱ تنظیم شده است؛ با این توضیح که شگردهای نقش‌مایه سازی به صورت مجزا بررسی شده‌اند و در این جدول از آنها صرف‌نظر شده است.

مقایسه شگردهای نقش‌مایه سازی عیسی بهادری و جواد رستم شیرازی

نقش‌مایه(Motif) در لغت به معنای مایه اصلی و بارز در یک اثر هنری است؛ به عنصر یا ترکیبی از عناصر بصری گفته می‌شود که در یک ترکیب‌بندی تکرار می‌شود و در بیان هنرمند برجستگی و ویژگی دارد (پاکباز، ۱۳۸۶: ۵۹۸). این اصطلاح در هنرهای سنتی مانند طراحی فرش، عبارت است

تصویر ۲. عیسی بهادری مدیر و مؤسس هنرستان هنرهای زیبا اصفهان (تاکی، ۱۳۸۵: ۸۰)

تصویر ۳. فرش شکار چرخ اثر عیسی بهادری (صوراسرافیل، ۱۳۸۱: ۲۱۸)

از تکمیل نقوش اصلی همچون ختایی و اسلیمی با عناصری چون انواع گل‌ها، غنچه‌ها و خوشه‌ها، برگ‌ها، سرچنگ‌های اسلیمی و نقوش جانوری. نقش‌مایه سازی در دو گروه اصلی و فرعی و طی مراحل هفتم و هشتم از مراحل نه‌گانه طراحی فرش انجام می‌شود (تصویر ۶). طراح فرش از یک‌سو بعد از تعیین تعداد و نوع گردش‌ها، به تعیین نوع نقش‌مایه‌های اصلی شامل اسلیمی‌ها و ختایی‌ها می‌پردازد و از سوی دیگر نقش‌مایه‌های فرعی، اعم از محل قرارگیری حیوانات و گیاهان را تعیین می‌کند. اساساً بعد از مرحله نقش‌مایه سازی نوبت به ساخت‌وساز نهایی می‌رسد (تصویر ۱). چهار تکنیک ویژه در ایجاد نقش‌مایه‌های اصلی و فرعی در کار طراحان موردبحث قابل‌شناسایی است که عبارت‌اند از: ۱- تغییر ابعاد ۲- تکثیر اجزا ۳- ترکیب سازی ۴– موضوعیت بخشی به اجزا.

تکنیک «تغییر ابعاد» برای ساخت خوشه‌های خاص و منحصربه‌فرد در ابعاد کوچک تا بزرگ استفاده می‌شود (تصویر ۷). تکنیک «تکثیر اجزا» با ترسیم گل‌های شاه‌عباسی با گلبرگ‌های زیاد یا برگ‌های کنگره‌ای با تزیینات متکثر قابل‌شناسایی است (تصویر ۸). تکنیک «موضوعیت بخشی به اجزا» شامل نقش‌مایه سازی در فرش‌های موضوعی است به نحوی که نقش‌مایه با تمرکز بر موضوعی خاص تعریف می‌شود مانند آنچه در فرش «ستاره دریایی» قابل‌رؤیت است (تصویر ۹). تکنیک «ترکیب سازی» شامل ترکیب نقش‌مایه اصلی و فرعی است مانند ساخت اسلیمی با هیبت یک حیوان، لچک سازی با طرح آبزیان، برگ سازی با نقش ماهی و غیره (تصویر ۱۰).

نقش‌مایه سازی در مورد نقوش اسلیمی، عموماً در طراحی سرچنگ‌های اسلیمی دیده می‌شود که گاه از نوع برگی است و گاه جنسی متفاوت دارد. نقش‌مایه سازی ختایی شامل طراحی انواع خوشه‌های مرسوم در طراحی سنتی، گل‌های شاه‌عباسی موسوم به برگ مو یا برگ چنار و انواع گل‌های گرد رایج در طراحی فرش است. نقش‌مایه سازی در گروه فرعی نیز شامل طراحی ویژه آناتومی پرندگان و حیوانات است. نقش‌مایه سازی عیسی بهادری و جواد رستم شیرازی از این حیث مشابه است که هردو هنرمند طراح فرش از معمول‌ترین فرم عادی موجود در طراحی فرش اصفهان استفاده کرده و با شگردهای مختص خود آنها را از حالت معمول خارج کرده‌اند و این در حالی است که بر حفظ اصالت‌ها در طراحی ریزنقش‌ها نیز تأکید دارند. این ساختارشکنی ماحصل سال‌ها تجربه و مهارت و تسلط به طراحی سنتی و نشان‌دهنده درک عمیق آنها از نقوش، فرم‌ها و کارکرد آنها است. در مقایسه شگردهای نقش‌مایه سازی عیسی بهادری و جواد رستم شیرازی از روش‌ها و اصول ترکیب‌بندی کلی آثار آنها چشم‌پوشی شده و تمرکز تنها بر ریزنقش‌ها و روش‌های ترسیم هریک از آنها است.

مقایسه شگردهای نقش‌مایه سازی در مورد نقش‌مایه‌های اصلی

شگردهای نقش‌مایه سازی در مورد اسلیمی‌ها

نقوش اسلیمی، یکی از نقوش پرکاربرد در طراحی قالی شهری مناطق مختلف ایران و به خصوص اصفهان هستند که از دو بخش قاب اسلیمی و چنگ اسلیمی تشکیل می‌شود. سرچنگ‌های اسلیمی فرم‌های متنوعی همچون اسلیمی‌های گلدار، برگی، پیچکدار، اناری، فیلی و ... دارند.

جواد رستم شیرازی علاقه خاصی به اسلیمی برگی داشته،

تصویر ۴. جواد رستم شیرازی، طراح فرش و اولین هنرجوی هنرستان هنرهای زیبای اصفهان (تاکی، ۱۳۸۵: ۸۵)

تصویر ۵. فرش شکار سیمرغ اثر جواد رستم شیرازی (صوراسرافیل، ۱۳۸۱: ۲۲۰)

جدول ۱. تطبیق مراحل طراحی فرش بین عیسی بهادری و جواد رستم شیرازی

مراحل طراحی	عیسی بهادری	جواد رستم شیرازی
ایده	۱. بر اساس موضوعات نامرسوم در طراحی قالی مانند پروانه‌ها، ستاره دریایی، شکار چرخ ۲. استفاده از موضوعات مرسوم همچون گرفت و گیر	۱. طرح‌ها عموماً فارغ از موضوع‌اند و تزئینی هستند. ۲. در صورت گرایش به طراحی موضوع‌مند، موضوعات مرسوم در طراحی قالی استفاده می‌شود؛ به‌خصوص گرفت و گیر در ترکیبات مختلف با تأکید بر ایجاد تنوع و نوآوری در ترکیب‌بندی‌های مرسوم
قالب طرح	گرایش به طرح‌های ترنجی و دارای قاب همچون افشان ترنج‌دار و لچک ترنج، جهت نمایش موضوع در این فضاها	عموماً لچک ترنج، محرابی ترنجی و استفاده کمتر از واگیره‌ای
کادر و نحوه تکرار	۱. از نظر ابعاد وفادار به ابعاد سنتی و مرسوم ۲. نحوه تکرار به دو شیوه: الف) تقارن ساده و به شیوه مرسوم ب) ایجاد تقارن کلی و نه به‌طور کامل و شامل جزئیات ۳. جهت‌دار بودن طرح در کادر موردنظر بر اساس موضوع حتی در طرح‌های متقارنی چون لچک و ترنج	۱. از نظر ابعاد تابع ابعاد سنتی و مرسوم ۲. ایجاد تقارن ساده و کامل به شیوه سنتی ۳. جهت‌دار نبودن طرح‌ها به جز در ترکیب‌های محرابی
تقسیم‌بندی طرح	۱. فضاهای محصوری چون ترنج، لچک و قاب به دلیل موضوعی بودن و اولویت طرح‌ها، مهم‌ترین بخش طرح است که موضوع محوری در آنها نمایش داده می‌شود ۲. در تعیین اندازه و فرم فضاهای اصلی عموماً پیرو روش‌های مرسوم نیست و بر اساس موضوع اقدام می‌کند ۳. تقسیم‌بندی نامعمولی در زمینه فرش صورت نمی‌گیرد و کل زمینه یک فرم واحد دیده می‌شود؛ آن هم بدون ایجاد فضاهایی چندگانه (همچون رستم به جز در شکار چرخ)	۱. زمینه، مهم‌ترین بخش طرح است ۲. بیشترین تمرکز بر تقسیم فضای زمینه به شیوه نامعمول است چراکه هدف وی ایجاد تفاوت خلاقانه در طراحی زمینه است ۳. زمینه به دو روش تقسیم‌بندی می‌شود: الف) شیوه سنتی و مرسوم به شکل لایه‌ای. ب) شیوه شخصی وی با استفاده از هم‌نشینی سطوح مختلف برای طراحی نقوش در فضاهای تعیین‌شده بدون لایه‌ای بودن.۴. در تعیین ابعاد بخش‌های اصلی خصوصاً ترنج چندان تابع روش‌های مرسوم نیست و گاه بسیار بزرگ‌تر از اندازه‌های رایج طراحی می‌شوند
تعیین فرم عناصر غالب	۱. بر اساس موضوع انتخاب می‌شود ولی از نظر شکل کلی اگرچه شباهت‌هایی با فرم‌های رایج دارند ولی در اجرای نهایی تفاوت‌هایی با توجه به نیاز موضوع در آنها ایجاد می‌شود.۲. ابتدا فرم آن گروه از عناصر تعیین می‌گردد که بیشترین نقش را در بیان موضوع دارند ۳. عموماً عناصر مذکور در اندازه‌های بزرگ‌تری نسبت به سایر نقوش طراحی می‌شوند ۴. نوع واگیره‌بندی فضاهایی چون ترنج متفاوت است و دارای محور تقارن معمول نیستند و گاه اصلاً تقارنی وجود ندارد و طرح به صورت سرتاسری آماده شده است مثل ستاره دریایی و شکار چرخ	۱. کلیت فرم‌ها برگرفته از فرم‌های سنتی رایج است اما در طراحی جزئیات تفاوت‌هایی با فرم‌های مرسوم وجود دارد ۲. در طراحی فرم بیرونی و درونی لچک و ترنج تفاوت‌هایی با روش‌های معمول دیده می‌شود مثلاً از قاب‌های در هم تنیده تودرتو استفاده می‌شود یا قاب‌هایی بیرون ترنج و چسبیده به آن طراحی می‌شود.
تعداد و نوع گردش‌ها	۱. در زمینه عموماً از یک یا دو گردش به شکل مرسوم لایه‌ای استفاده می‌شود. ۲. عموماً تقارن کامل در طراحی گردش‌ها در زمینه طرح وجود ندارد و فقط در کلیات تا حدودی تقارن دیده می‌شود. ۳. هم از گردش‌های اسپیرال و هم از شاخه‌های رقصان استفاده می‌شود.	۱. تعداد گردش‌ها در آثار وی بسیار متنوع است و از دو تا پنج گردش را شامل می‌شود. ۲. در زمینه از هر دو نوع گردش اسپیرال و شاخه رقصان استفاده می‌شود. ۳. تنوع ترکیب‌بندی با استفاده از انواع گردش‌ها در آثار وی بسیار زیاد است و مهارت بالایی در استفاده از آنها در هر فضایی وجود دارد.
نقش‌مایه سازی	به تفضیل در ادامه مقاله شرح داده می‌شود.	به تفضیل در ادامه مقاله شرح داده می‌شود.
ساخت‌وساز	۱. از تزئینات معمولی و مرسوم در ساخت‌وساز نهایی نقوش مختلف استفاده می‌شود.	با وجود استفاده از تزئینات مرسوم در ساخت‌وساز نقوش، او با ایجاد تغییراتی در جزئیات اجرایی آنها باعث متفاوت شدن نقوش در ساخت‌وساز نهایی می‌شود.

(نگارندگان)

به شکلی که این نوع اسلیمی، در زمینه و متن اصلی فرش بنا به امکان استفاده شده و در اولویت قرار گرفته است؛ همچون بسیاری از نقوشی که در آثار وی به شکل متفاوتی کار شده است، اسلیمی‌ها نیز با تفاوت‌هایی طراحی شده‌اند که منجر به شناخت روش خاص وی می‌شود. این طراح فرش، از برگ‌های پردندانه در طراحی اسلیمی‌های برگی استفاده نموده؛ به شکلی که دندانه‌ها فقط لبه بیرونی برگ را می‌پوشانند؛ بدون اینکه ریشه آنها به داخل برگ کشیده شود تا از فضای میانی برای قرار دادن تزئینات مناسب جهت ایجاد تنوع رنگی و فرمی استفاده کند. رشته‌ای به‌هم‌پیوسته از فرم‌های دایره شکل، تزئینی است که جواد رستم شیرازی به طور معمول داخل برگ‌ها استفاده نموده است. این رشته به شکل به هم چسبیده شبیه دانه‌های تسبیح فضای میانی برگ را پر می‌کند و گاه به همین شکل از غنچه‌های پیوسته نیز استفاده نموده است. این شیوه ساخت‌وساز اسلیمی برگی، این دسته از نقوش را در آثار وی متمایز از دیگر طراحان می‌کند. لازم به ذکر است که در طراحی برگ کنگری‌های بزرگ آخر گردش‌ها نیز طراح از همین شیوه استفاده نموده که از پرداختن به آن صرف‌نظر می‌شود (تصاویر ۱۱ تا ۱۳).

شگرد نقش‌مایه سازی عیسی بهادری در طراحی نقوش اسلیمی مبتنی بر دو روش است. نخست طراحی آنها با استفاده از روش‌های مرسوم و رایج بین طراحان فرش که بسیار ساده و معمولی است و دوم با استفاده از نقوش حیوانات است. در این روش بهادری با دو مشکل روبروست که به خوبی از عهده آنها برآمده است؛ نخست اینکه باید فرم مرسوم نقش‌مایه دچار نقص نشود و دوم اینکه در عین حفظ فرم نقش‌مایه، باید آناتومی حیوان موردنظر نیز حفظ شود و به شکل نامفهومی در جهت نقش‌مایه سازی، بدشکل (دفورمه) نشود. نمونه‌های بارز چنین روشی را می‌توان در طرح افشان ترنج‌دار اسلیمی و ختایی دید که در گردش‌های اسلیمی زمینه برای ساختن فرم سرچنگ‌ها در قالب اسلیمی برگی، از فرم دو روباه با ایجاد تغییراتی در فرم و آناتومی آنها جهت هماهنگی با فرم اسلیمی استفاده شده است. بهادری در فرش بشریت نیز از همین شیوه نقش‌مایه سازی جهت به تصویر کشیدن اندام انسانی سود جسته است (تصاویر ۱۴ تا ۱۶).

شگردهای نقش‌مایه سازی در مورد ختایی‌ها

الف) انواع خوشه‌های مرسوم در طراحی سنتی

خوشه‌های بزرگ معمولاً در انتهای گردش‌های حلزونی در مکتب طراحی قالی اصفهان استفاده می‌شوند؛ زیرا در این بخش، فضای بیشتری وجود دارد. از غنچه‌ها نیز در فضاهای کوچک‌تر و لابه‌لای نقوش ختایی به فراخور فضا و نوع نقوش اطراف آن استفاده می‌شود. رستم شیرازی علاوه بر کاربرد نقوش مذکور به شکل رایج و مرسوم، از شیوه انحصاری خود استفاده نموده که در آثار سایر طراحان مشاهده نمی‌شود؛ بدین ترتیب که خوشه‌ها را در ابعاد بسیار بزرگ و کشیده با

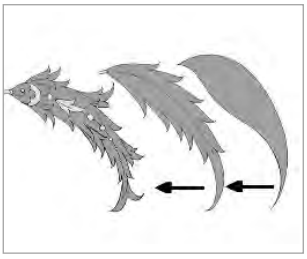

تصویر ۶. مراحل نقش‌مایه سازی برگ کنگری (نگارندگان)

تصویر ۷. تکنیک تغییر ابعاد در نقش‌مایه سازی (URL:2)

تصویر ۸. تکنیک تکثیر اجزا در نقش‌مایه سازی (نگارندگان)

تصویر ۹. تکنیک ترکیب‌سازی در نقش‌مایه سازی (نگارندگان)

تصویر ۱۰. تکنیک موضوع بخشی در نقش‌مایه سازی (نگارندگان)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

انواع گل‌ها و غنچه‌ها طراحی نموده؛ به شکلی که دیگر کاربرد رایج فضاسازی فضاهای کوچک را از دست داده و برای پر کردن بخش‌هایی از زمینه و داخل فضاهای اصلی استفاده شده است (تصاویر ۱۷ و ۱۸). وی غنچه‌های گل را نیز به شیوه‌ای کاملاً منحصربه‌فرد کار می‌کند؛ برای این منظور غنچه را به دو بخش سرهم سوار تقسیم می‌کند، بخش اول شامل پایه غنچه می‌شود که عموماً خود با یک گل یا غنچه‌ای ساده با گلبرگ‌هایی در میان ساخته می‌شود و سپس گلبرگ‌های غنچه بدون کاسبرگ به شکل مستقیم و به تعداد نامتعارف بر روی‌هم سوار شده و روی بخش اول غنچه که بزرگ‌تر است قرار می‌گیرند (تصاویر ۱۹ و ۲۰).

بهادری در استفاده از نقش‌مایه‌های مبتنی بر انواع خوشه‌های مرسوم در طراحی سنتی از روش فردی و خاصی پیروی نکرده است. اساساً در مقایسه با کاربرد بسیار زیاد و نامتعارف خوشه‌ها در آثار رستم شیرازی، این دسته از نقوش برای بهادری از اهمیت چندانی برخوردار نیستند و زیاد در آثار وی کاربردی ندارند، با این حال در همین موارد موجود وی برخلاف خوشه‌های رایج در مکتب اصفهان و طراحان آن‌که عمدتاً از گل‌هایی نسبتاً درشت یا متوسط استفاده کرده‌اند، تمایل داشته تا از گل‌های ریز در طراحی آن‌ها بهره جوید. در سایر موارد نکته قابل‌توجهی در طراحی خوشه‌های وی وجود ندارد (تصاویر ۲۱ تا ۲۴).

تصویر ۱۱.(URL: 1)

تصویر ۱۲.(نگارندگان)

تصویر ۱۳. (URL: 1)

تصاویر ۱۱ تا ۱۳ . ترسیم پردندانه اسلیمی‌ها به عنوان شگرد نقش‌مایه سازی جواد رستم شیرازی

تصویر ۱۴ .

تصویر ۱۵ .

تصویر ۱۶ .

تصاویر ۱۴ تا ۱۶. شگردهای عیسی بهادری در نقش‌مایه سازی اسلیمی‌ها (نگارندگان)

تصویر ۱۷ .(ملول،۱۳۸۴:۲۱۷)

تصویر ۱۸ .(URL: 2)

تصویر ۱۹ .(ملول، ۱۳۸۴: ۲۱۷)

تصویر ۲۰. (ملول، ۱۳۸۴: ۲۱۷)

تصاویر ۱۷ و ۱۸. نقش‌مایه سازی رستم شیرازی با ترسیم خوشه‌های بزرگ، به‌هم‌پیوسته و سر هم سوار در آثار رستم شیرازی

تصاویر ۱۹ و ۲۰. ترسیم غنچه‌های فاقد کاسبرگ به شکل سر هم سوار و قرارگرفته روی گلی درشت، در آثار رستم شیرازی

ب) گل‌های شاه‌عباسی

«شاه‌عباسی»، یکی از مهم‌ترین و رایج‌ترین گل‌ها در طراحی سنتی است که با ساختار متقارن با بخشی مرکزی و گلبرگ‌هایی در اطراف، بزرگ‌ترین گل‌ها را شامل می‌شود. زیر گونه‌های متعددی از این نوع گل همچون برگ مو یا برگ چنار، اناری و پیازی وجود دارد.

استفاده مکرر از گل‌های عباسی برگ مو در اندازه و فرم‌های بسیار متنوع، یکی از ویژگی‌های بارز شگرد جواد رستم شیرازی در نقش‌مایه سازی ختایی‌هاست؛ دلیل نامگذاری این گل، شباهت فرم کلی آن به برگ مو یا برگ چنار با گلبرگ‌هایی کنگره‌دار است. طراح مذکور برای جلوگیری از تکرار و یکنواختی این نوع گل‌ها که به طور ذاتی دارای فرم خشک و خشنی هستند، توجه و خلاقیت خود را معطوف به توسازی داخل گل و تنوع در تعداد و فرم اجرایی گلبرگ‌های گل کرده و از این طریق در عین تکرار یک نوع خاص گل باعث متنوع شدن فرم‌های اجرایی شده که در نهایت باعث شده تا از ملال‌آور بودن آنها در اثر تکرار جلوگیری شود (تصاویر ۲۵ تا ۲۷).

شگرد عیسی بهادری در نقش‌مایه سازی ختایی‌ها، بر مبنای طراحی گل‌های شاه‌عباسی را باید در راستای موضوعی بودن کارهای او شناخت؛ بدین معنی که او سعی می‌کند ساختار گل‌های عباسی را با حفظ اصالت آن جهت بیان موضوع تغییر دهد. به عنوان مثال در طرح ستاره دریایی برای نشان دادن موضوع که موجودات آبزی و ماهیان است او گلبرگ‌های گل‌های عباسی را تبدیل به ماهی می‌کند و در نهایت چنین به نظر می‌رسد که گل به وسیله تجمعی از ماهیان کوچک نشان داده شده است. در حرکتی مشابه در طرح‌های دیگر وی گل‌های عباسی را در قالب موجوداتی همچون حلزون یا پروانه طراحی می‌کند (تصاویر ۲۸ تا ۳۰).

ج) انواع گل‌های گرد رایج در طراحی سنتی

خانواده گل‌های گرد از رایج‌ترین گونه‌های گل در طراحی سنتی و طراحی قالی هستند. از نظر اندازه، این گل‌ها جزو گل‌های کوچک در روش مرسوم طراحی مکتب اصفهان قلمداد می‌شوند که به وفور در آثار همه طراحان فرش دیده می‌شوند؛ جواد رستم شیرازی نیز از این قاعده مستثنی نیست، اما در آثار وی تفاوت‌هایی در فرم‌های مرسوم اجرایی از این گل‌ها دیده می‌شود.

بدین معنی که وی از این گل‌ها در اندازه‌های مختلف استفاده می‌کند، از ریز در خوشه‌ها تا درشت معادل گل‌های عباسی. جدای از تنوع اندازه وی معمولاً این‌گونه از نقوش را با تعداد زیاد گلبرگ اجرا می‌کند که چندان مرسوم نیست، گاه تعداد گلبرگ‌ها بین ۱۰ تا ۱۶ عدد متغیر است؛ به خصوص زمانی این گل گرد در اندازه‌های بزرگ معادل گل عباسی کار

تصویر ۲۱.

تصویر ۲۲.

تصویر ۲۳.

تصویر ۲۴.

تصاویر ۲۱ و ۲۲. نقش‌مایه سازی عیسی بهادری با تبعیت از فرم‌های رایج خوشه‌ها در طراحی سنتی (نگارندگان)

تصاویر ۲۳ و ۲۴. ترسیم غنچه‌های منطبق بر فرم رایج در طراحی سنتی توسط عیسی بهادری (نگارندگان)

تصویر ۲۵. (URL: 1)

تصویر ۲۶. (URL: 1)

تصویر ۲۷. (ملول، ۱۳۸۴: ۲۱۷)

تصاویر ۲۵ تا ۲۷. گل‌های برگ مو یا برگ چنار با فرم‌ها و توسازی‌های متنوع در آثار رستم شیرازی

می‌شود که امکان اجرای گلبرگ‌های زیاد وجود داشته باشد. نوع گل‌های گرد مورداستفاده در کارهای وی با ویژگی‌های موجود نیز گاه فرفره‌ای و گاه با گلبرگ‌های ساده و متقارن است (تصاویر ۳۱ تا ۳۳).

بهادری در طراحی گل‌های گرد شیوه چندان متفاوتی از سایر طراحان ندارد. دلایلی برای این موضوع متصور است که مهم‌ترین آنها کوچک بودن اندازه گل جهت استفاده از آنها برای بیان موضوع است. برای او موضوع در درجه اول اهمیت قرار دارد و در این راستا وی همواره سعی می‌کند از کلیات تا جزئیات طرح همچون نقش‌مایه‌ها را برای بیان موضوع استفاده کند. برای رسیدن به این منظور اولویت با فضاهای بزرگ است که محل کافی برای بیان وجود داشته باشد و سپس به تدریج به سراغ فضاها و نقش‌مایه‌های کوچک‌تر می‌رود. از بین نقوش ختایی، عباسی‌ها با توجه به درشتی اندازه کارایی بیشتری برای بیان موضوع دارند ولی نقوش کوچکی همچون گل‌های گرد فضای کافی جهت بیان موضوع را ندارد؛ بنابراین بهادری علاقه خاصی به آن‌ها ندارد و در طراحی آنها از روش‌های مرسوم پیروی می‌کند (تصاویر ۳۴ تا ۳۶).

مقایسه شگردهای نقش‌مایه سازی در مورد نقش‌مایه‌های فرعی

الف) طراحی پرندگان

پرندگان دسته‌ای دیگر از نقوشی هستند که در طراحی قالی گاه و بیگاه در لابه‌لای نقوش مختلف در حالات مختلف طراحی می‌شوند. پرندگانی که رستم شیرازی در طرح‌های قالی خود استفاده کرده از نظر فرم و آناتومی کلی مشابه نمونه‌های کارشده در مینیاتورها و تشعیرهای ایرانی است؛ و از حیث نوع تزئینات مورداستفاده، از طراحی قالی مکتب

تصویر ۲۸ .

تصویر ۲۹ .

تصویر ۳۰ .

تصاویر ۲۸ تا ۳۰. ترسیم شاه‌عباسی توسط عیسی بهادری با حفظ اصالت روش‌های مرسوم و در جهت موضوع محوری (نگارندگان)

تصویر ۳۱. (URL :1)

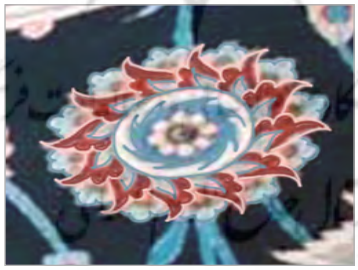

تصویر ۳۲. (نگارندگان)

تصویر ۳۳. (URL: 1)

تصاویر ۳۱ تا ۳۳. ترسیم گل‌های گرد ساده و فرفرهای با گلبرگ‌های زیاد در آثار رستم شیرازی (نگارندگان)

تصویر ۳۴.

تصویر ۳۵ .

تصویر ۳۶.

تصاویر ۳۴ تا ۳۶. ترسیم گل‌های گرد مطابق شیوه مرسوم در طراحی سنتی توسط عیسی بهادری (نگارندگان)

اصفهان پیروی می‌کند. وی در طراحی پرندگان به خصوص در طراحی پرندگان شکاری تأکید بر قدرت و صلابت نقش داشته است. این در حالی است که در مقایسه با پرنده‌هایی که عیسی بهادری طراحی کرده، اندکی خشن‌تر و درشت‌تر طراحی شده‌اند. تأکید بیشتری در طراحی برخی اجزای پرنده صورت گرفته و گاه از حالات خاصی پیروی کرده‌اند. به عنوان مثال بدن پرندگان درشت دیده می‌شود و فرم منقار، پاها و بال‌های پرنده اندکی درشت‌تر و خشن‌تر از حد معمول طراحی شده‌اند. منقار بالایی پرندگان شکاری همچون عقاب یا سیمرغ از سمت داخل دهان دارای یک برجستگی است که برای تأکید بیشتر بر قدرت پرنده عموماً به این شکل کار شده است. تمامی شاه‌پرها در طراحی بال‌ها، از قسمت نزدیک بدن تا شاه‌پرهای بزرگ انتهایی قابل‌تشخیص‌اند و یک به یک طراحی شده‌اند. این در حالی است که بهادری تنها شاه‌پرهای اصلی را طراحی کرده و از پرهای کوچک‌تر صرف‌نظر نموده است. رستم شیرازی برای ترسیم جزئیات و تزئینات بال پرندگان درشت همیشه از چهار پلان استفاده نموده است؛ عموماً پلان اول شامل برگ کنگری یک‌طرفه با پرهای ریز پولک مانند است، در پلان دوم پرهای کشیده فلس‌مانند پشت سرهم قرار گرفته‌اند که هرچه از سمت بدن به نوک بال نزدیک‌تر می‌شوند کوچک‌تر می‌شوند. در پلان سوم شاه‌پرهای نوک‌تیز نسبتاً کوتاهی کار شده‌اند که زمینه خیزش شاه‌پرهای اصلی از زیر آنها را فراهم می‌کند. در قسمت پشت پرنده‌ها در صورتی که فضای کافی وجود داشته از پولک‌های نوک‌تیز که به ترتیب زیر هم قرار می‌گیرند برای تزئین استفاده شده و برای سینه و شکم پرندگان همیشه از خطوط تزئینی ریز و یا خطوط شکسته استفاده گردیده است و به ندرت بدن پرنده به صورت ساده کار شده است (تصاویر ۳۷ تا ۳۹).

بهترین مشخصه‌های نقش‌مایه سازی خاص بهادری را در طراحی نقش‌مایه‌های فرعی از جمله پرندگان، چهارپایان و درندگان باید جستجو کرد. برای این منظور وی دو روش را به کار برده است؛ نخست طراحی مستقیم و واضح موجودات و دوم استفاده از آنها در طراحی نقوشی همچون اسلیمی و ختایی. علاقه زیاد وی به استفاده از نقوش حیوانی تا آنجا ادامه پیدا کرده که به ندرت می‌توان طرحی از وی مشاهده کرد که در آن نتوان نشانی از نقوش حیوانی پیدا کرد. انواع پرندگان، چهارپایان و درندگان و حتی حشراتی نظیر پروانه و حلزون نیز در آثار وی قابل‌شناسایی است. حیوانات مورداستفاده بهادری شامل گونه‌های بسیار متنوعی شامل پلنگ، ببر، خرس، میمون، شیر، قوچ، آهو، روباه، خرگوش، سیمرغ، اژدها، کبک، قرقاول، اردک، عقاب و بسیاری پرندگان دیگر و همین طور انواع ماهیان و آبزیان گوناگون است. در آثار هیچ طراح دیگری نمی‌توان چنین تنوعی از نقوش حیوانی و جانوری را مشاهده کرد (تصاویر ۴۰ تا ۴۲).

بهادری در طراحی پرندگان روشی متفاوت از رستم شیرازی دارد. آناتومی کلی پرندگان طراحی‌شده توسط عیسی بهادری همچون جواد رستم شیرازی برگرفته از دوره صفوی است اما در پاره‌ای موارد بسیار متفاوت از گونه پرندگانی است که رستم شیرازی از تزیینات دوره صفوی اخذ کرده است. به طور کلی پرندگان وی از نظر سیمای ظاهری از ظرافت بالایی برخوردارند که این ظرافت به‌خصوص در سر و گردن پرنده به‌خوبی خود را نشان می‌دهد. بهادری برخلاف رستم شیرازی معمولاً توجه زیادی به تزئینات روی بدن پرنده ندارد و در بسیاری موارد هیچ‌گونه عنصر تزئینی روی بدن قرار نمی‌دهد و تنها از یک رنگ ساده برای جلوه دادن به بدن استفاده می‌کند؛ وی بال‌ها را برای کمتر به چشم آمدن بدن عاری از تزئین پرنده، به شکلی روی تن قرار می‌دهد که بیشترین سطح بدن را بپوشاند و با قرار دادن تزئینات روی بال سعی در جبران این مورد دارد. نکته مهم دیگر در این بخش، علاقه بهادری به تصویر کردن پرندگان از زوایای نامتعارف است که کمتر در طراحی سنتی و قالی به آن توجه شده است. این مورد احتمالاً

تصویر ۳۷ . (نگارندگان)

تصویر ۳۸. (نگارندگان)

تصویر ۳۹. (ملول،۱۳۸۴:۲۱۷)

تصاویر ۳۷ تا ۳۹. شگردهای جواد رستم شیرازی در نقش‌مایه سازی پرندگان

به نقاش بودن وی برمی‌گردد که پیش از گرایش او به طراحی قالی در آن رشته مشغول به فعالیت بوده است. به نحوی که تسلط وی به آناتومی باعث تصویرشدن پرندگان از زوایای موردبحث شده است. پرندگان و حیوانات در طراحی قالی، عموماً از زاویه جانبی تصویر می‌شوند زیرا هم ساده‌تر است و هم بهتر می‌تواند معرف حیوان موردنظر باشد. مورد بعدی در طراحی پرندگان بهادری مربوط به نوع تزئینات بال‌ها به خصوص در پرندگان بزرگ همچون قرقاول و سیمرغ است. وی به عکس رستم شیرازی که بال‌ها را با لایه‌های تزئینی زیاد و تأکید بر شاه‌پرها طراحی می‌کند، برخوردی بسیار ساده با بال‌ها دارد. برای این منظور وی پیش از کشیدن شاه‌پرها یک ردیف پرهای پولکی شکل درشت طراحی می‌کند و از زیر آنها شاه‌پرهای سمت نوک بال را می‌کشد و از کشیدن شاه‌پرهای ریزتر بال سمت بدن صرف‌نظر می‌کند. در تزئین بال‌های پرندگان کوچک، وی گاه از فرم‌های مرسوم سنتی نیز استفاده نمی‌کند و با چند خط ساده یا فرم‌های منحنی بال‌ها را پر می‌کند و گاه حتی از کشیدن پرها نیز خودداری می‌کند (تصاویر ۴۳ تا ۴۵).

ب) طراحی چهارپایان و درندگان

همان درشتی و خشونت نسبی‌ای که در طراحی پرندگان جواد رستم شیرازی دیده می‌شود در طراحی چهارپایانی همچون قوچ، آهو و خرگوش و درندگانی چون ببر، پلنگ، روباه و گرگ نیز وجود دارد (تصاویر ۴۶ تا ۴۹). اندکی اغراق

تصویر ۴۰.

تصویر ۴۱.

تصویر ۴۲.

تصاویر ۴۰ تا ۴۲. شگردهای عیسی بهادری در نقش‌مایه سازی پرندگان با استفاده از زوایای ترسیم نامتعارف (نگارندگان)

تصویر ۴۳.

تصویر ۴۴.

تصویر ۴۵.

تصاویر ۴۳ تا ۴۵. ویژگی پرندگان در آثار عیسی بهادری با ترسیم خلاصه بال‌ها، ترسیم شاه‌پرهای اصلی و تزئینات پولکی درشت روی بال (نگارندگان)

تصویر ۴۶. (ملول،۱۳۸۴:۲۱۷)

تصویر ۴۷. (URL: 2)

تصویر ۴۸. (ملول،۱۳۸۴:۲۱۷)

تصویر ۴۹. (همان)

تصاویر ۴۶ تا ۴۹. نقش‌مایه سازی رستم شیرازی در مورد حیوانات شامل اغراق در انحناهای خطوط اصلی بدن، پنجه‌ها و اجزای چهره (نگارندگان)

در طراحی برخی از اجزای حیوانات مذکور مثل پنجه‌ها و اجزای صورت وجود دارد؛ البته گاه نیز در طراحی اندام‌های بدن نیز خطوطی با منحنی‌های اغراق‌آمیز دیده می‌شود. این در حالی است که عیسی بهادری در طراحی حیوانات از ظرافت و ملاحت بیشتری بهره برده است و از خطوط منحنی ظریف و ملایم استفاده کرده است.

عیسی بهادری نیز در طراحی چهارپایان و درندگان، تقریباً مشابه طراحی پرندگانش عمل می‌کند؛ بدین معنی که همان ظرافت در طراحی را دارا است. با این توضیح که خطوط بدن این چهارپایان و درندگان، منحنی‌های لطیف‌تری نسب به حیوانات ترسیمی توسط رستم شیرازی دارد. جالب اینجا است که در طرح‌های بهادری با وجود آنکه تزیین بدن حیوانات بیشتر از بدن پرندگان حس می‌شود، همچنان بدون تزئین و یا با تزئینات مختصر با آنها برخورد می‌کند. تنوع حالات و حرکات در حیوانات بهادری بسیار بالا است و همچون حالات برخی پرندگان از حالات جدیدی برای طراحی آنها استفاده می‌کند. عیسی بهادری از سایر نقوش به عنوان جای پا و تکیه‌گاهی برای دست و پای حیوانات خود استفاده می‌کند که از این منظر بسیار جالب‌توجه است. (تصاویر ۵۰ تا ۵۳)

تصویر ۵۰.

تصویر ۵۱.

تصویر ۵۲.

تصویر ۵۳.

تصاویر ۵۰ تا ۵۳. ترسیم حیوانات در آثار بهادری با تنوع در طراحی حالات، تزئینات مختصر و استفاده از نقوش اسلیمی به عنوان تکیه‌گاه (نگارندگان)

نتیجه‌گیری

سبک فردی هر طراح سنتی با روش طراحی آن طراح ارتباط مستقیم دارد. روش طراحی، مراحل انتخاب ایده (موضوعی و غیر موضوعی)، انتخاب قالب طرح (لچک و ترنج، افشان و ...)، تعیین کادر و نحوه تکرار (تعیین اندازه، رج‌شمار و نوع تقارن)، تقسیم‌بندی طرح، تعیین فرم عناصر غالب، تعیین تعداد و نوع گردش‌ها، تعیین محل نقش‌مایه‌های اصلی (اسلیمی و ختایی)، تعیین محل نقش‌مایه‌های فرعی (پرندگان و حیوانات) و ساخت‌وساز را شامل می‌شود. نقش‌مایه سازی نیز با چهار تکنیک تغییر ابعاد، تکثیر اجزا، ترکیب سازی و موضوعیت بخشی به اجزا قابل‌شناسایی است. در این میان عیسی بهادری و جواد رستم شیرازی به عنوان دو چهره شاخص طراحی فرش اصفهان نیز هریک روش منحصربه‌فردی در نقش‌مایه سازی را دارند. این مقاله با هدف مقایسه شگردهای این دو هنرمند در حوزه نقش‌مایه سازی به نتایج زیر دست یافته است:

جواد رستم شیرازی علاقه خاصی به اسلیمی برگی پردندانه دارد. خوشه‌ها را در ابعاد بسیار بزرگ و مملو از انواع گل‌ها و غنچه‌ها طراحی می‌نماید؛ مکرراً از گل‌های عباسی برگ مو در اندازه و فرم‌های بسیار متنوع، استفاده می‌کند. ترسیم گل‌ها در اندازه‌های مختلف، از ریز در خوشه‌ها تا درشت معادل گل‌های عباسی از شگردهای اوست. پرندگانی با فرم و آناتومی کلی مشابه نمونه‌های کارشده در مینیاتورها و تشعیرهای ایرانی با تأکید بر نمایاندن قدرت و صلابت آنها در آثار فرش او دیده می‌شود. طراحی چهارپایان در آثار جواد رستم شیرازی با اندکی اغراق همراه است.

شگرد نقش‌مایه سازی عیسی بهادری در طراحی نقوش اسلیمی مبتنی بر دو روش است. نخست طراحی آنها با استفاده از روش‌های مرسوم و رایج بین طراحان فرش که بسیار ساده و معمولی است و دوم با استفاده از نقوش حیوانات است. وی در استفاده از نقش‌مایه‌های مبتنی بر انواع خوشه‌های مرسوم در طراحی سنتی از روش فردی و خاصی پیروی نمی‌کند؛ و ساختار گل‌های عباسی را با حفظ اصالت آن جهت بیان موضوع تغییر می‌دهد. طراحی گل‌های گرد بهادری شیوه چندان متفاوتی از سایر طراحان ندارد. دلایلی برای این موضوع متصور است

که مهم‌ترین آنها کوچک بودن اندازه گل جهت استفاده از آنها برای بیان موضوع است. مشخصه‌های نقش‌مایه سازی عیسی بهادری به بهترین وجه در طراحی نقش‌مایه‌های فرعی از جمله پرندگان، چهارپایان و درندگان دیده می‌شود بهادری، آناتومی کلی پرندگان را با ظرافت بالا طراحی می‌کند و در طراحی حیوانات نیز از خطوط منحنی ظریف و ملایم استفاده می‌کند.

این مقاله صرفاً بر مطالعه تطبیقی نقش‌مایه سازی دو هنرمند برجسته طراحی فرش اصفهان (جواد رستم شیرازی و عیسی بهادری) متمرکز است. در همین راستا پیشنهاد می‌شود سایر محققین جنبه‌های دیگری از مراحل نه‌گانه حاکم بر روش طراحی، به ویژه بحث قالب طرح یا تعیین فرم غالب در طراحی که هریک در آثار این دو هنرمند مختصات خاص خود را دارد در آثار این دو بکاوند؛ همچنین می‌توان گستره مطالعه تطبیقی را فراتر برد و افرادی نظیر جعفرقلی دادخواه، جعفر رشتیان، میرزا آقا امامی و ... را نیز به مجموعه مطالعه افزود تا از این طریق، امکان ارائه گزاره‌های دقیق با تکیه‌بر تطبیق آثار و به‌ویژه شناخت دقیق‌تر روش طراحی مکتب اصفهان فراهم آید.

پی‌نوشت

۱. اولین گروه از هنرآموزان این مدرسه عبارت‌اند از: جواد رستم شیرازی، رضا ابوعطا، عباسعلی پور صفا، جواد افتکاری، غلامرضا مصفا، حسن شفایی فروشانی، محمد علامه و احمد اربابیان (یزدان‌پناه، ۱۳۸۵).

۲. سیاه قلم عیسی مسیح، چهره فردوسی، چهره لرد بایرون (رئیس پیشاهنگی آن روز جهان) (افتخاری، ۱۳۷۵: ۹۷). نگاره همچون دو مغز بادام اندر یکی خزینه (۱۳۳۵ ه.ش.)، نگاره در کارگه کوزه گری رفتم دوش (۱۳۴۰ ه.ش.)، نگاره گر طبیبانه بیایی به سر بالینم (۱۳۴۲ ه.ش.)، نگاره از دی که گذشت هیچ از او یاد مکن، نگاره دیو چو بیرون رود فرشته درآید (۱۳۴۲ ه.ش.)، نگاره هر سبزه که برکنار جویی رسته است (بی‌تا)، نگاره شب عاشقان بیدل (بی‌تا)، نگاره خوان رستم و اژدها (بی‌تا)، نگاره برزخ (بی‌تا)، نگاره تنبیه و بیداری (بی‌تا)، نگاره سراچه فردوس (بی‌تا) از جمله آثار نگارگری اوست (یزدان‌پناه، ۱۳۸۵).

منابع و مآخذ

- ابوعطا، رضا. (۱۳۵۷). **هنرستان هنرهای زیبا اصفهان، (۱۳۵۷-۱۳۱۵)**.
- افتخاری، محمود. (۱۳۷۵). شور آفرینش، نگاهی به احوال و آثار استاد عیسی بهادری. **موزه‌ها**، (۲۱)، ۱۴ تا ۱۹.
- _____. (۱۳۸۱). **نگارگری ایران دوره معاصر (۱۳۵۰-۱۳۰۰ ش)**. تهران: زرین و سیمین.
- پاکباز، رویین. (۱۳۸۶). **دائرةالمعارف هنر**. تهران: فرهنگ معاصر.
- تاکی، بهنام. (۱۳۷۵). **بررسی سیر تاریخی و شیوه آموزش در هنرستان هنرهای زیبا اصفهان**. پایان‌نامه کارشناسی رشته صنایع‌دستی، دانشگاه هنر.
- دادخواه، جعفرقلی. (۱۳۸۲). بیوگرافی و آثار عیسی بهادری. **نقش و فرش**، (۲)، ۶ تا ۷.
- سجادی نائینی، سید مهدی. (۱۳۸۵). عیسی بهادری، نقاش و طراح قالی، بنیانگذار هنرستان هنرهای زیبا اصفهان. **هنر پارسی**، (۹)، ۷۷ تا ۷۹.
- صوراسرافیل، شیرین. (۱۳۸۱). **طراحان بزرگ فرش ایران (سیری در مراحل تحول طراحی فرش)**. تهران: پیکان.
- قزوینی، رؤیا. (۱۳۸۵). هنرستان هنرهای زیبا اصفهان. **فرهنگ اصفهان**، (۳۳ و ۳۴)، ۱۲۹-۱۲۴.
- مظفری‌زاده یزدی، محمد. (۱۳۹۲)، **مطالعه و شناسایی روش طراحی فرش در آثار چهار استاد طراح معاصر اصفهان**. پایان‌نامه کارشناسی ارشد صنایع‌دستی، دانشگاه هنر.
- مظفری زاده یزدی، محمد و زاویه، سعید. (۱۳۹۲). اهمیت موضوع در روش طراحی قالی عیسی بهادری. **مطالعات هنر اسلامی**، (۱۹)، ۲۵ تا ۳۰.
- مظفری‌زاده یزدی، محمد. نویدی نژاد، کاوه و باقری، یاسر. (۱۳۹۳). بررسی روش طراحی و مطالعه ویژگی‌های طراحی قالی جواد رستم شیرازی. **چیدمان**، (۵)، ۵۴ تا ۶۷.
- ملول، غلامعلی. (۱۳۸۴)، **بهارستان دریچه‌ای به قالی ایران**. تهران: زرین و سیمین

- وطن‌دوست، عبدالرسول؛ بهشتی، محمد و نیری، پرستو. (۱۳۹۲). سیری در مبانی بازسازی و مرمت سنتی نقاشی‌های دیواری در ایران با نگاهی به چند نمونه آثار شاخص. **باغ نظر**، (۸۲)، ۷۱ تا ۸۲.
- یزدان‌پناه، حسن. (مهر ۱۳۸۴). مصاحبه منتشرنشده با امیر هوشنگ جزی زاده: درباره جواد رستم شیرازی و هنرستان هنرهای زیبا، اصفهان.
- _____. (آذر ۱۳۸۴). مصاحبه منتشرنشده با عباسعلی پورصفا: درباره عیسی بهادری، جواد رستم شیرازی و هنرستان هنرهای زیبا، اصفهان.
- _____. (آذر ۱۳۸۵). مصاحبه منتشرنشده با علی‌اکبر قانع‌زاده (داماد جواد رستم شیرازی): درباره زندگی رستم شیرازی، اصفهان.
- _____. (دی ۱۳۸۵). مصاحبه منتشرنشده با غلامعلی صفدر زاده حقیقی: درباره جواد رستم شیرازی و هنرستان هنرهای زیبا، اصفهان.

- URL 1: www.tableaurug.com (access date: 2016/ 02/ 19).
- URL 2: www.haghighi.com (access date: 2016/ 01/ 26).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Received: 2017/10/15
Accepted: 2017/12/19

Comparative Study of “javad rostam shirazi” and “Eisa bahadori” Methods in Isfahan carpet designing with an Emphasis on Mortifying Methods.

kaveh navidi nezhad * hasan yazdanpanah**

Abstract

This article aims to introduce and study of “drawing methods” in “Eisa bahadori” and “Javad Rostam Shirazi” works and also “Isfahan fine arts high school”. This high school was the most important artistic place for educating of traditional arts, especially carpet designing. They were the first generation of Isfahan fine art high school carpet designer. This study tries to show how they did their artistic works and what were their methods, also try to answer to this question what are the similarities and differences between their methods? This is the first study to review their works with this view point. Detailed analysis of their works shows their usage nine steps in their works. The most important points are their methods for drawing “eslimi” and “khatayi” motives, each one of these artists have their personal method. Animal and birds motives are very decisive in understanding each method. The results of the study show they use four techniques: Conceptual motives, element composition, changing motives size and duplication of elements in their works. Rostam shirazi’s methods based on drawing stuffy eslimid, big cluster, round flowers with many petals and grape leaf flowers. Eisa bahadoris method based on usage animal motives and combining that with khatayi and eslimid motives.He loves drawing several types of animal from unusual view point angle with soft outer lines and this is in contrast to Rostam’s methods with exaggerated and violent lines and states.

Key words: Isfahan fine art high school, Isfahan carpet stylistic, carpet designing method, mortifying, Eisa bahadori,Javad rostam shirazi.

* Lecturer, higher carpet education center of Ravar, Bahonar university of Kerman, Iran.
** Lecturer, faculty of handicrafts, art university of Isfahan, Iran.